

שרה-איטה פלמן (1856-1936): פרדסנית עברייא בארץ-ישראל

צפורה שחור-רובין

מבוא

האישה היהודייה, בכל הזמנים, שימשה בדרך כלל בתפקיד עקרת הבית, 'עזר כנגד' שלא הייתה מעורבת בפעילות ציבורית, חברתית או תרבותית. היא הצטמצמה בד' אמות ביתה, עסקה בעבודות הבית, בטיפוח המשפחה ובגידול ילדיה - תפקידים נשיים מסורתיים. בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה החל להתהוות ענף חדש בהיסטוריה, והוא ההיסטוריה של נשים, ש'הייתה בעיקרה היסטוריה חברתית וכלכלית והתרכזה בשוליים החברתיים'.¹ האישה העובדת הועמדה בה במוקד הדיון ההיסטורי, והאימהות תפסה מרכיב מרכזי בהגדרת המהות ההיסטורית של נשים ושל עבודתן.²

נשים עובדות, עצמאיות, משכילות ובעלות מקצוע פעלו מאז ומתמיד בחברה היהודית. נוסף על הנשיאה בעול הבית, הן עסקו במשלחי יד בתחום המשק והכלכלה ופרנסו את משפחתן. בתקופת התלמוד היו נשים שהתפרנסו ממלאכת הטווייה.³ בימי-הביניים בארצות אשכנז היו נשים למדניות ובקיאות בתורה ובספרות הרבנית שלימדו תלמידי ישיבות ופרנסו את משפחתן, וכך אפשרו לבעליהן להשתחרר מעול הפרנסה ולהקדיש עצמם ללימוד התורה;⁴ היו אף נשים בנות למשפחות רבנים ששימשו חזניות ולימדו נשים תפילות וניגונים.⁵

¹ ב' פלמן, 'קליאו: ספרות, היסטוריה וג'נדר - מקורות ההיסטוריה של נשים (1870-1940)', ר' כהן ו' מאל (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 283; הנ"ל, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', ציון, עד (תשס"ט), עמ' 266-345.
² פלמן, קליאו: ספרות היסטוריה וג'נדר, שם, עמ' 288-289.
³ ש' אשכנזי, 'האשה היהודיה במשק ובכלכלה', מחניים, 2 (אייר תשנ"ב), עמ' 172-173.
⁴ י' בסקין, 'חינוך נשים יהודיות והשכלתן בימי הביניים בארצות האיסלם והנצרות', פעמים, 82 (תש"ס), עמ' 33-34.
⁵ שם, עמ' 43.

במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה נשים ניהלו בתי-ספר יסודיים והורו בהם קריאה וכתובה,⁶ ואף היו מוזיקאיות, שוחטות, בנקאיות, בעלות עסקים ונדבניות.⁷ במאה השבע-עשרה ובמאה השמונה-עשרה נשים יהודיות בפולין הרוויחו את לחמן מפעילות מסחרית כמו הלוואה בריבית, ניהול פונדקים ורכילות, ואף היו סוחרות נודדות בערים ובכפרים.⁸ בשלהי המאה התשע-עשרה נשים עלו לארץ-ישראל ועסקו במסחר כדי לעזור בפרנסת המשפחה. רק נשים מעטות מנשות העלייה הראשונה עסקו בעבודה חקלאית במשקי בעליהן;⁹ רבות יותר עסקו בהוראה ואף בניהול בתי-ספר.¹⁰ נשים בודדות בלבד חדרו למקצועות שנחשבו נחלתם של הגברים ושימשו נוטרות,¹¹ רוקחות,¹² כורמות,¹³

⁶ אשכנזי (לעיל, הערה 3), עמ' 176; נ' גבאי, 'חינוך בנות בקהילה היהודית בבגדאד (1894-1951)', פעמים, 82 (תש"ס), עמ' 116; ט' ברנר, "מלמדת אל"ף-בי"ת": נשים מלמדות בתלמודי התורה באיטליה, מסכת, ד (תשס"ו), עמ' 11-33.

⁷ אשכנזי, שם, עמ' 177-182; ש' שחר, 'נורמות חוק ופיקוח: נשים בכלכלה של ימי הביניים', זמנים, 47-46 (1993), עמ' 78-87.

⁸ מ' רוסמן, 'להיות אישה יהודיה בפולין-ליטא בראשית העת החדשה', י' ברטל ו' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ב, ירושלים, 2001, עמ' 428-431.

⁹ מ' שילה, 'האשה - "עובדת", או "חברה" במפעל התחייה? על מקומה של האשה בעלייה הראשונה (1882-1903)', יהדות זמננו, 9 (תשנ"ה), עמ' 122.

¹⁰ צ' צמריון, 'לדרכה ולדמותה של האישה בהוראה', החינוך, נא, א-ב (תשל"ט), עמ' 43-58; צ' שחורי-רובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 115-194; הני"ל, 'רוחה יפה: מורה ברוסיה, מנהלת בית ספר ביפו, איכרה ביבנאל', שם, כז (תשס"ו), עמ' 155-200.

¹¹ צפורה זייד הגיעה לסג'רה בשנת 1909, עבדה בשדה ובכרם, חרשה בזוג שוורים, רכבה על סוס, הייתה חברה מן המניין ב'השומר', ומילאה תפקידה כשומרת באחריות רבה; ראו: ב"צ מיכאלי, סג'רה - תולדותיה ואישיה, תל-אביב תשל"ג, עמ' 159; גם מניה שוחט הצטרפה אל 'השומר', השתתפה 'בעבודת השמירה ממש', ועד מלחמת העולם הראשונה הייתה 'מהעסקנים הראשיים של "השומר"' (שם, עמ' 160); ראו גם: י' יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים, תל-אביב תש"ו, עמ' 353-363.

¹² בשנת 1907 נפתחה מרפאה בסג'רה ונעמי קליבנסקי, שהגיעה באותה שנה למושבה, שימשה בה רוקחת; מיכאלי, שם, עמ' 172, 245; בשנת 1911 נתמנתה נעמי שפירה, רוקחת וחובשת, לאחראית על בריאות אנשי כנרת; ג' גרא, חצר כנרת ואנשיה, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 119.

¹³ בתיה מקוב, ממייסדי המושבה רחובות, הייתה אשת עסקים מצליחה בבריסק בפולין, שעה שבעלה שקד על לימודיו כתלמיד חכם. כשביקשה לעלות ארצה מיאן בעלה להצטרף אליה. היא לקחה עמה את ילדיה הלא נשואים ועלתה לארץ-ישראל. ברחובות קנתה מאתיים וארבעים דונם אדמה ונטעה בהם כרם, שהיה מהמשובחים במושבה. נוסף על כך, ניהלה את כל העבודה בבית ובמשק הביתי, השתתפה בכל אספות המושבות והשתתפה באספת הוועד הראשונה, בכסלו 1891; ראו: א' יערי, זכרונות ארץ ישראל, ב, רמת-גן, 1974, עמ' 662.

רופאות¹⁴ ואף פרדסניות. אחת מיחידות סגולה אלה הייתה שרה-איטה פלמן, אשת דב-דוד פלמן, אשר בשנת תרמ"ד (1884) רכש פרדס בירכתי הכפר הערבי סומיל בצפון יפו, שלאחר מותו הייתה לפרדסנית והמשיכה את מפעלו יותר מחמישים שנה.

מהספרות ההיסטורית המתעדת את התקופה נפקד מקומה של שרה-איטה פלמן בימי היישוב, תרומתה לחיים הציבוריים אינה מוזכרת והמידע עליה מועט ביותר. במאמר זה בחרתי לסרטט קווים לדמותה ולהאיר את סיפורה שטרם סופר, בהסתמך על עמדותיהם של חוקרי התקופה הנידונה לעניין הצורך לעיין עוד בתולדותיהן של הנשים בימים ההם: נורית גוברין, חוקרת הספרות העברית, טוענת כי 'בימינו גוברת ההערכה לפעילותן של נשים בעבר, וההכרה בצורך בביוגרפיות של נשים. לכל אוטוביוגרפיה כזו תרומה חשובה לנוכחותן של נשים בדורות הקודמים ולפועלן בתודעה הציבורית';¹⁵ יוסי בן-ארצי, חוקר תולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בעת החדשה, סובר כי:

ראויות הן הנשים במושבות ובקרבת האיכרים - אותן שפעלו בקבוצות ובין הפועלים, ואותן שפנו עם משפחותיהן לערים - שייחקר ביסודיות תפקידן בעיצוב היישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל [...]. ואז תהא נשכרת לא רק דמות האישה בראשית ההתיישבות, כי אם גם ההיסטוריוגרפיה היישובית כולה.¹⁶

מטרות המאמר, לפיכך, הן לסקור את קורות חייה המרתקים של שרה-איטה פלמן, הפרדסנית הראשונה בארץ, הקשורים קשר אמיץ עם התפתחות ענף הפרדסנות בארץ-ישראל; לתאר את נסיבות הקמתו של הפרדס העברי הראשון ביפו בשלהי התקופה העות'מאנית ולבחון את תרומתה של שרה-איטה להתפתחותו על רקע הווי החיים של התקופה; לספר על חייה כפרדסנית עצמאית, שניסתה לבסס את מקומה בחיי היישוב, בכפר סומיל, שנשלט על ידי

¹⁴ ש' אשכנזי, 'רופאות יהודיות מפורסמות', מחניים, כג (תש"ל), עמ' קמו-קנז; צ' שחורי-רובין, 'ד"ר חנה וייץ: רופאה ראשונה בארץ ישראל', קורות: שנתון לתולדות הרפואה ומדעי המדע, יט (תשס"ח), עמ' ז-כ.

¹⁵ נ' גוברין, נוסעת אלמונית. שלומית פלאום: חיים ויצירה, ירושלים תשס"ה, עמ' 15.

¹⁶ בן-ארצי, 'האישה בראשית ההתיישבות בארץ ישראל (1882-1914)', ל' עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 322.

פרדסנים-גברים ערבים. בכך אנסה 'להעלות אותה מן השכחה ולתת לה נוכחות, למקם אותה בסיפור ההיסטורי', כדברי דבורה ברנשטיין, חוקרת החברה הישראלית והנשים בה.¹⁷

ניצני פרדסנות עברית

בענף פרי ההדר חלה התפתחות מתמדת במאה התשע-עשרה והוא היה לענף יצוא מרכזי בכלכלת היישוב. פרדסים ניטעו ביפו ובסביבותיה, ביריחו, בעזה ובגליל המערבי.¹⁸ בייחוד יפו הפכה שם נרדף לתפוח הזהב, כבר מהמאה השמונה-עשרה. תפוזי יפו, בעיקר מזן השמוטי,¹⁹ חדרו לשוקי העולם בזכות תכונותיהם המיוחדות: טעמם וטריותם, שנשמרה זמן ממושך יחסית לזנים אחרים. הביקוש לתפוזי יפו והתפתחות הסחר הימי והספנות באוניות קיטור במזרח הים התיכון מאמצע המאה התשע-עשרה ואילך, תרמו להרחבתם של שטחי ההדרים בסביבתה של יפו. עם הזמן הצטיירה יפו כעיר מוקפת פרדסי הדר, ונמל יפו שימש הנמל העיקרי למשלוח פרי ההדר.²⁰ בעלי הפרדסים

¹⁷ ד' ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 12.

¹⁸ עד 1914 השתרעו פרדסי ההדרים בארץ-ישראל על שטח של כשלושים אלף דונם וכעשרת אלפים מהם היו בידי יהודים – שני שלישים מהשטח היהודי בפתח-תקווה; ד' גלעדי, 'ענף ההדרים – מנוף להתיישבות בשרון', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ב, כך שני (תשמ"ה), עמ' 115. פרדסים היו אז רק באזורי החוף, שבהם מי התהום גבוהים: עץ ההדר אינו יכול להתקיים ללא השקיה בימי הקיץ, ובאמצעים שעמדו לרשותם יכלו הערבים להגיע רק למי תהום גבוהים; ע' דניאלי, מלכה ללא כתר: סיפור על מושבה ומשפחה, ירושלים 2006, עמ' 31.

¹⁹ תפוזי יפו היו משני זנים עיקריים: פְּלָדִי (מקומי, בן הארץ) – פרי קטן בעל קליפה דקה, עגול, עסיסי ומכיל זרעים רבים; שְׁמוּטִי – בעל קליפה עבה ופירות גדולים, ללא זרעים ועסיסי מאוד. ביפו גודל בעיקר זן השמוטי, שהיה נוח להובלה ולייצוא שכן היה בעל סגולות השתמרות יוצאות מן הכלל, בעיקר בשל קליפתו העבה, ויתרונו הנוסף היה הבשלתו המוקדמת. לדברי אהרן אהרנסון, המייסד והמנהל של תחנת הניסיונות החקלאית הראשונה בארץ-ישראל, השמוטי הופיע לראשונה באקראי בפרדס עצי בלדי ביפו (בפרדסו של אנטון אויב) סמוך לאמצע המאה התשע-עשרה; ש' טולקובסקי, פרי עץ הדר, ירושלים 1966, עמ' 195, 252; הנ"ל, תולדות יפו, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 146-148; ר' קרק, יפו, צמיחתה של עיר, 1799-1917, ירושלים תשמ"ה, עמ' 215, 217; הערבים קראו לפרי 'שמוטי' משום שצורתו הזכירה להם את 'שמוטי', העששית הסגלגלה שלתוכה יצקו שמן למאור; דניאלי, שם, עמ' 31.

²⁰ ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ ישראל במאה הי"ט, ירושלים תשל"ו, עמ' 204-206; נ' קרלינסקי, "לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית": יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל מתנגדיהם, 1904-1939, עיונים בתקומת ישראל, 7

הגדולים ביפו ובסביבותיה היו בעיקר ערבים; הם העדיפו לשלוח את הפרי דרך נמל יפו בשל קרבתו לפרדסיהם ומשום שיכלו להשגיח בו מקרוב על המשלוחים. כך הפכה יפו למרכז ההדרים הארץ-ישראלי.

הפרדס היהודי הראשון היה של משה מונטיפיורי, שרכש אותו מערבי יפואי בשנת תר"ה (1855). כוונתו הייתה ליצור מקום עבודה ליהודי היישוב הישן שחיו על כספי ה'חלוקה', וכן להשתמש בהכנסות ממכירת הפרי לתמיכה בתלמידי ישיבות בירושלים. בהיותו יהודי דתי, נטה לבו לרעיון של נטיעת פרדס בשל השאיפה לגדל בו בעיקר אתרוגים.²¹ ואולם, הניסיון הראשון לא צלח, בהיעדר הכשרה וידע מספיקים.²² פרדס יהודי שני ניטע בשנת תר"ל (1880) על ידי קרל נטר, מייסדו של בית הספר החקלאי 'מקווה ישראל'. גם גורלו של פרדס אתרוגים זה לא צלח. מנהלו הראשון של בית הספר, שמואל הירש, נטע בשנת תר"ן (1890) פרדס ששטחו שישים דונם, ובהמשך נוספו עליו שני פרדסים. פרדסי 'מקווה ישראל' ניטעו לפי השיטות הערביות, כלומר העצים רובם ככולם היו מזן השמוטי ומעט עצי לימונים נשתלו בגבולות הפרדס.²³ הפרדס העברי השלישי הוא של דב-דוד פלמן, שנחשב ראשון המתיישבים. הוא בחר בענף הפרדסנות כמקור מחיה ופרנסה, וקיווה שיוכל להתבסס עליו ולהתפרנס ממנו ברווח. מפעל זה היה לו ולבני משפחתו מעשה חלוצי במלוא מובן המילה.²⁴

(תשנ"ז), עמ' 327; נ' גרוס, 'הפרדסנות עד 1939 – האמנם סיפור הצלחה?' דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ב, כרך שני (תשמ"ה), עמ' 121.

²¹ י' רוקח, פרדסים מספרים, רמת-גן, 1970, עמ' 95; טולקובסקי, פרי עץ הדר (לעיל, הערה 19), עמ' 253.

²² מ' סמילנסקי, פרקים בתולדות היישוב, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 7; צ' אילן, 'העץ האחרון של פרדס מונטיפיורי', עת-מול, ז, 3 (תשמ"ב), עמ' 6-8; ש' שבא, 'הו עיר הו אם, תל-אביב תשל"ז', עמ' 75-77.

²³ רוקח (לעיל, הערה 21), עמ' 96; טולקובסקי, פרי עץ הדר (לעיל, הערה 19), עמ' 253.

²⁴ א' עבר הדני, 50 שנות אגודת 'פרדס': 50 שנות פרדסנות עברית תר"ס-תש"י (1900-1950), הוצאת היובל של אגודת 'פרדס', תל-אביב תש"י, עמ' 22; טולקובסקי, פרי עץ הדר, שם, עמ' 253; יצוין כי הפרדסנות העברית, מראשיתה בשלהי התקופה העות'מאנית ועד תום מלחמת העולם השנייה, הושתתה רובה ככולה על הון פרטי ועבודה שכירה, והפעילות בה כוונה להשגת מרב הרווח במסגרת כלכלת השוק; קרלינסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 328.

פרדס פלמן, 'גינת דוד'

בשנת תרמ"ג (1883) הגיע לארץ-ישראל דב-דוד פלמן, בר-אוריין, סוחר אמיד²⁵ ופרנס הקהילה במזריץ' שבפולין, כדי לקנות אדמה ולהתיישב עליה. עוד במזריץ' הצטרף פלמן לתנועת 'חובבי ציון', אשר ייסדה אגודה ליישוב ארץ-ישראל שמטרתה להכין לחבריה מקום בארץ להתיישב בו. עם אגודה זו נמנו עשרים וארבעה חברים, וכל אחד מהם תרם מאה רובל לקניית אדמה בארץ-ישראל כדי לייסד עליה מושבה כדוגמת המושבות ראש-פינה, ראשון-לציון וזכרון-יעקב. חברי האגודה בחרו מביניהם שליח לתור את הארץ ולבחור את הנחלה שעליה יבנו את ביתם. פלמן הצטרף לשליח, ובחורף 1883 הגיע עמו לארץ-ישראל. תוך כדי החיפושים אחר מקום מתאים נפרד פלמן מהשליח, שלא הצליח להגיע לכלל קנייה וכספו אזל, ויצא לבדו לתור לו נחלה. הוא החליט 'שאינו טוב מלתקוע יתד במקום חדש ולהיות בעצמו סולל דרך הן לסבל ולניסיון, הן לתקווה לעתיד'.²⁶

בהגיעו ליפו מצא פלמן אדמה ראויה לקנייה, שילם לבעל הקרקע הערבי שבעת אלפים רובל ורכש אחוזה ובה פרדס צעיר של כארבעים דונם ובאר מים, בסמוך לכפר הערבי סומיל (כיום מתחם הרחובות ארלוזורוב, ז'בוטינסקי ואבן-גבירול בתל-אביב), מרחק שעתיים הליכה מיפו. פלמן האמין שהפרדסנות תהיה לענף חקלאי חשוב בארץ-ישראל: 'חוש מיוחד, מעין ניצוץ של ראיית הנולד'.²⁷ מעשהו יוצא הדופן של פלמן, שהמיר חיי סוחר בחקלאות עברית, זכה להערכתם של תושבי הארץ ולאזכור ב'המגיד', אחד מעיתוני התקופה: 'מעיר הנ"ל [מזריץ'] עלה לאה"ק בימים האלה [טבת תרמ"ג] איש עשיר שקנה לו כרם גדול בסביבות עיר יפו'.²⁸

²⁵ יש גרסאות שונות אשר למשלח ידו של פלמן: על פי שלמה שבא, פלמן היה 'בעל שתי בורסקאות [בית מלאכה לעיבוד עורות] השולח סחורה עד לייפציג הרחוקה' (ש' שבא, הימים תל-אביב 1972, עמ' 31). במקור אחר מציין שבא כי פלמן היה סוחר זיפיי-חזיר; ראו: שבא, הו עיר הו אם (לעיל, הערה 22), עמ' 161. על פי עמוס דניאלי, פלמן היה יצרן נברשות, והוא שיווק את סחורתו בהצלחה בגרמניה והפיק רווחים נאים; ראו: דניאלי (לעיל, הערה 18), עמ' 123.

²⁶ א' פלמן, חלוצי הפרדסנות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב ת"ש, עמ' 24; י' ריפל, 'בבניית הארץ', ביולעטין - שנתון של המרכז המזריצ'אי בישראל, 46 (תשט"ו), עמ' 10; הקבוצה ייסדה את יסוד המעלה בגליל העליון; מ"ד שוב, יסוד המעלה, תל-אביב תרצ"א.

²⁷ פלמן, שם, עמ' 7.

²⁸ ליישוב ארץ ישראל, המגיד, י"ח בטבת תרמ"ג (28.12.1882), עמ' 121.

באותה תקופה, סוף המאה התשע־עשרה, ההגירה לארץ־ישראל הייתה ברובה גירת משפחות שבאו לארץ להשתקע בה, ונעשתה בשלבים. בדרך כלל הקדים ראש המשפחה והגיע בגפו, בחן את הארץ ואת תנאיה והכין את התשתית הכלכלית למעבר ורק לאחר זמן מה הביא ארצה את משפחתו. לעתים נסע אחד הבנים תחילה, ויתר בני המשפחה הצטרפו אליו לאחר שהכשיר את הקרקע לבואם.²⁹ כך נהג גם פלמן. לאחר שרכש את האחוזה הוא הכשירה לבוא משפחתו: חרש את אדמת הבור וזרע חיטה ושעורה; הקים רפת וקנה שלוש פרות וכלי עבודה ומסר את הטיפול בכל אלה בידי ביארג'י (משגיח הפרדס), שנבחר בהמלצת השיח' של סומיל.

פלמן חזר למזריץ', חיסל את עסקיו, נפרד ממכריו, ובחודש כסלו תרמ"ד (1884) העלה את אשתו שרה־איטה, אמו ושבעת ילדיו לארץ־ישראל. עמם עלו גם אומנת ור' מאיר רוזנבלום, רבי ושו"ב (שוחט ובודק), שהסכים להיות מלמד לילדי המשפחה. כאשר הגיעו לאחוזתם, שנקראה מעתה 'גינת דוד', היה הבית מוכן לקליטתם, חלקת האדמה הוריקה, הפרות היו מוכנות לחליבה ונוספו תרנגולות מטילות שהמשפחה קנתה בימים הראשונים לבואה. עתה התמקדו פלמן ושני בניו הבוגרים בטיפול הפרדס, כדי שזה יהיה ברבות השנים למקור הפרנסה העיקרי של המשפחה, שהרי פלמן האמין במקצוע הפרדסנות וחזה בו 'עתידות של ברכה להתפתחות היישוב העברי בארץ'.³⁰

בינתיים, עד שהניב הפרדס פירותיו (ארבע או חמש שנים לאחר הנטיעה)³¹ התפרנסה המשפחה מתוצרת החלב ומהירקות שנזרעו בין שתילי ההדרים. כפי שכתב פלמן לידידו במזריץ': 'אין לי עדיין פרנסה מן הגן, רק ברוך השם יש לי חלב משלוש בהמות ויש לי תרנגולות וגם ירקות מהגינה, על כן ההוצאה ברוך

²⁹ ג' אלרואי, 'חלוצות שאינן פועלות: הגירת נשים לארץ־ישראל בראשית המאה העשרים', קתדרה, 118 (טבת תשס"ו), עמ' 79; כך נהגו גם חיה ואפרים גיסין: תחילה שלחו את הבנים לארץ־ישראל, והם שבנו את בית המשפחה בפתח־תקווה והקימו את משק החקלאי. בשנת 1899 עלו ההורים ושאר בני המשפחה והשתקעו בבית; ג' קרסל, כובשים ובונים, פתח־תקווה 1955, עמ' 118.

³⁰ פלמן (לעיל, הערה 26), עמ' 38.

³¹ יצוין כי עץ ההדר נותן פרי ראוי לשיווק רק משנת חייו החמישית או השישית, ופרי משובח (באיכותו ובגודלו) בכמות יבול מלאה – רק משנתו העשירית; גרוס (לעיל, הערה 20), עמ' 123.

השם קטנה'.³² בכל בוקר היה פלמן רוכב על חמורו לשוק ביפו, מוכר את תוצרת החלב והירקות של אחוזתו וקונה את צורכי הבית. זאת הייתה פרנסתו בשנים אלו, בציפייה שהפרדס יניב פריו. פלמן שמח על שזכה לחיות בארץ-ישראל ולעבד את אדמתה; רק דבר אחד העיב על שמחתו: אי-יכולתו ללכת בשבת ליפו להתפלל בציבור בבית הכנסת, כי יפו הייתה מרוחקת מביתו מעבר לתחום שבת.³³ לידידו במזריץ' כתב:

גם זאת אודיעך, אשר יש בשכנותי למכור שדות וכרמים וגינות, ולא ביוקר. [...] אם אתה רוצה לבוא לפה, אני אתן לך דירה בחינם, רק באופן שנלמד כמקודם, כי למה אדם נולד אם לא ללמוד וללמד.³⁴

ההתחלה הייתה מבטיחה, אך עוד בשנת עלייתם, בח' בתמוז תרמ"ד, נפטר פלמן, סולל הדרך לפרדסנות העברית, והשאיר את שרה-איטה אלמנה בת עשרים ושבע עם שבעה יתומים. עיתון 'המגיד' הודיע מעל דפיו:

בירח תמוז מת ביפו במיתה חטופה אחד מחלוצי הקולוניזציה בפלסטינא ה' ד"פ [דוד פלמן], אשר קנה לו בכספו פרדס גדול ביפו, וישאיר אחריו אשה ושבעה בנים קטנים.³⁵

³² פלמן (לעיל, הערה 26), עמ' 36-37; יערי-פולסקין (לעיל, הערה 11), עמ' 71; הנ"ל, חולמים ומגשימים, תל-אביב 1967, עמ' 116. אחד העם כתב לאחר מסעו הראשון בארץ-ישראל, כי 'רוב האיכרים במושבות כבר באו לידי הכרה, שהעיקר הוא עבודת הבית (עופות בהמות וירקות), ואם זו נעשית כהוגן ומביאה פרי, יוכל האיכר להתקיים' (אחד העם, 'ממסעותי בארץ ישראל', כל כתבי אחד העם, תל-אביב תשכ"ה, עמ' תעה). לאחר מסעו השני לארץ-ישראל, בשנת תרנ"ג, כתב: 'מודים פה כמעט הכל, שאין אדם ראוי לשם עובד אדמה אלא אם כן מוציא לחם מן הארץ ועוסק בגידול בהמות ועופות, כלומר, שבורא לו בעצמו את החמרים הדרושים למחייתו ומחיית ביתו ומקנהו, מבלי שיעריך את עבודתו לפי שווייה בשקלים' (הנ"ל, 'אמת מארץ ישראל, מאמר שני [ממסעי השני בשנת תרנ"ג]', שם, עמ' לא).

³³ ג' גרא, כל ההתחלות, תל-אביב 1984, עמ' 32; דניאלי (לעיל, הערה 18), עמ' 123; שבא, הימים היפים (לעיל, הערה 25), עמ' 32; הנ"ל, הו עיר הו אם (לעיל, הערה 22), עמ' 161. יצוין כי עוד שלושה יהודים ניסו ללכת בעקבותיו של פלמן ורכשו פרדסים בכפר סומיל, בשכנות לפרדס פלמן, אך ניסיונותיהם לא צלחו בשל הקדחת והבדידות; עבר הדני (לעיל, הערה 24), עמ' 23.

³⁴ שבא, הימים היפים, שם, עמ' 32; הנ"ל, הו עיר הו אם, שם, עמ' 163.

³⁵ המגיד, 28, 36, כ"א באלול תרמ"ד (11.9.1884), עמ' 307.

שרה־איטה

שרה־איטה דומב פלמן (1856–1936) נולדה במזריץ', פלך שדליץ שבפולין. לאחר נישואיה לדב־דוד פלמן, אלמן ואב לשני בנים, הייתה פעילה במוסדות לגמילות חסדים וסייעה לו במעשי צדקה וחסד.³⁶ בשנת תרמ"ד (1884) עלתה עמו ועם ילדיהם ארצה והתיישבה באחוזת המשפחה סמוך לכפר הערבי סומיל. לאחר מות בעלה נשארה יהודייה יחידה בכפר, רחוקה מכל יישוב יהודי, בסביבה זרה, ללא הגנה, מטופלת בילדים בני שנה עד שבע־עשרה שנים. מלבד כפר סומיל, המיושב בערבים, היו בקרבת מקום מחנות של בדווים, שגנבו וגזלו ממשקה. היא לא רצתה לנטוש את המקום ולשוב למולדתה, כי 'לא רצתה למוש מן המקום אשר על מזבחו הקריב בעלה את חייו'.³⁷ שרה־איטה דבקה לא רק בבית ובמשפחה, אלא גם בעבודות המשק הביתי – ובעיקר בפרדס – שנחשבו עבודות גבריות, ומצאה בהן את פרנסתה.³⁸

יוסי בן־ארצי מחלק לחמש קבוצות את הנשים שהשתתפו בפועל בבניין היישוב ונשאו על כתפיהן את עיקר מעמסת היום־יום: 'הרוב העלום' – נשות המתישבים אשר ניהלו את משק ביתן ודאגו לחינוך הילדים ואף סייעו לבעליהן במלאכות היום־יום; 'החזקות' – נשים אשר עמדו לצד בעליהן וחיזקו את

³⁶ ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ב, תל־אביב 1947, עמ' 568–569.

³⁷ פ' בן צבי גרייבסקי, בנות ציון וירושלים, א–י, ירושלים תש"ס, עמ' 166.

³⁸ י' ברלוביץ, 'סית שרה – הפרדסנית הראשונה בתל אביב שלפני תל אביב', ריאיון עם אילנה כהן־פנר מיום 9.10.2007, חדשות בן עזר, כתב עת וירטואלי בעריכת אהוד בן־עזר, גיליון 441 (4.5.2009); יפה ברלוביץ טוענת שהעלייה לארץ־ישראל עמדה בסימן של מהפך רעיונית־תרבותי, מהפך שהקיף ציבור שרובו ככולו גברים. לעתים קרובות קרה שבעוד הבעל, חובב ציון, החליט לעלות לארץ־ישראל ולהגשים את חלומו, התנגדה האישה לעזוב מסגרת מסודרת של חיים ופרנסה ולהחליפה בארץ נידחת ובסביבה לא מוכרת. עלייה זו בעקבות הבעל הביאה לא פעם את האישה לידי מרירות וכעס על שהותה בארץ בעל כורחה. אך המצב הדחוק שאליו נקלעו בני הזוג יצר לא פעם תהליך הפוך. דווקא הסבל והמצוקה חוללו שינוי באישה וקשרו אותה אל הארץ. היא דבקה לא רק בבית ובמשפחה אלא גם בעבודות השדה והכרם, שנחשבו תפקידים גבריים. ואולם, גם בפעולות לא מקובלות אלה המשיכה האישה לראות את עצמה רק כממלאת את חובתה. כזאת הייתה איטה־שרה פלמן, שלאחר מות בעלה התעקשה להמשיך לחיות עם ילדיה בפרדסה ומצאה בו את פרנסתה; י' ברלוביץ, 'האישה בספרות־הנשים של העלייה הראשונה', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 108–110. דוגמה נוספת היא מרת בקמן ממטולה, שהתאלמנה ונשארה במושבה עם חמשת יתומיה. פקידות הברון חששה שלא תוכל לעבד את נחלתה, הציעה לה פיצויים ודרשה שתעזוב את המושבה, אך בקמן נאחזה בקרקע, סירבה לעזוב ובעזרת ילדיה המשיכה בעבודה החקלאית; י' הררי, אשה ואם בישראל, תל־אביב תשי"ט, עמ' 312–313.

ידיהם; 'בעלות מקצוע' – נשים בעלות הכשרה מקצועית (מורות, גנות, אחיות, רופאות); 'יוצרות' – נשים שהשתתפו בבניית התרבות העברית המתחדשת; 'המתיישבות העצמאיות' – אשר ניהלו משקי בית עצמאיים, הן בחקלאות הן בשירותים. את שרה-איטה מונה בן-ארצי עם קבוצת המתיישבות העצמאיות בעלות המשק (גם אם לא במושבות).³⁹

שרה-איטה השתלטה ראשית לכול על עבודות הפרדס, שדרשו כוחות עבודה וכסף רב. הפרדס והמשק הביתי, שכלל רפת, לול וגינה, היו בראשיתם ונדרשה בהם עבודה רבה. במשק הביתי היא טיפלה בעזרת הילדים הבוגרים ובפרדס העסיקה פועלים ערבים, ועליהם צריכה הייתה להטיל את מרותה ללא ידיעת שפתם. הקדחת עשתה שמות והפילה קרבנות מילדיה, וכאשר חלה אחד הילדים העמיסה אותו על החמור ורכבה לרופא ביפו. חודש לאחר מות בעלה נפטרה בתה בת השנה, אך היא המשיכה 'בעקשנותה להיאחז באדמת הקודש, אשר על מזבחה הקריב בעלה את חייו'.

משנתקלה בקשיים כספיים, פנתה למשפחתה במזריץ', וביקשה למכור את רכוש בעלה. בכסף שנשלח אליה שילמה את הוצאות הפרדס ושכרה לבניה מורים. כיוון שלא היה בית ספר בסביבה הזמינה שרה-איטה מורים מטובי המלמדים בארץ שישבו באחוזה וילמדו את הילדים, ובהם הרב שאול שאולזון מחברון, רבי נחמן גדליה ברודר והרב יוסף גרשון הורביץ. משלא הספיק הכסף, מכרה את תכשיטיה ואת ספרי בעלה. אך גם כספים אלה הלכו ואזלו, ובאין ברירה פנתה לשמואל הירש, מנהל בית הספר החקלאי 'מקווה ישראל', בא כוחו של הברון אדמונד דה-רוטשילד בארץ-ישראל, וקיבלה באמצעותו הלוואה מהברון רוטשילד בסך שלוש מאות פרנק. את ההלוואה החזירה בתשלומים, וכך הצליחה לשרוד ולהציל את הפרדס, שזכה לכינוי 'פרדס המזריטשית'.⁴⁰ מקץ עשר שנים פרעה את ההלוואה ובשנת תרנ"ט (1899), כאשר הברון ביקר בארץ-ישראל בפעם השלישית, הגיעה שרה-איטה לפתח-תקווה למסור לו מכתב תודה על שהציל את פרדסה והיא זכתה לראותו מניב פרי.

³⁹ בן-ארצי (לעיל, הערה 16), עמ' 314.

⁴⁰ גרייבסקי (לעיל, הערה 37), עמ' 166-167; יערי-פולסקין, חולמים ומגשימים (לעיל, הערה 32), עמ' 117; רוקח (לעיל, הערה 21), עמ' 98; שבא, הימים היפים (לעיל, הערה 25), עמ' 32-33.

עם הזמן רקמה שרה־איטה יחסי שכנות טובים עם בני הכפר סומיל וקשרי ידידות עם ערביי הסביבה. עמידתה האיתנה בבדידות, בקשיים ובסבל עוררה כבוד והערצה בלב השכנים. היא נקראה בפיהם 'סית שרה' (גברת שרה) והם עמדו לצדה בעת גנבות ופריצות של בדווים ועוברי אורח.⁴¹ בעיתונות התקופה צוטט אחד מנכבדי הכפר:

אנשים טובים מאד הם הגברת שרה ובניה, ובמשך כל ימי שבטם [!] בסביבותינו שלווים ושקטים הם אתנו ובשלום וברעות יחיו עם כל שכניהם יושבי הכפר. בחג הפסח שלכם תחלק לנו הגברת שרה מצות אשר מאכל תאוה הם אצלנו הערבים, וכאשר השיאה את שני בניה עשתה לנו זבח ותזמין אליו את כל בני הכפר סוממעל ותעש לנו מטעמים כאשר אהבנו.⁴²

הפרדס ששגשג בין נחלות הערבים משך אליו אורחים ועולים שזה מקרוב עלו ארצה, שימש אכסניה לעוברי דרכים, מקום מקלט לכל תועה בדרך ומקום טיולים לתושבי הארץ, בעיקר בתקופות הקטיף. לכאן נזדמן גם אחד העם בביקורו הראשון בארץ 'והיה תוהה: אישה יהודיה עובדת אדמה'.⁴³ שרה־איטה שטחה בפניו רק תלונה אחת: בעיית חינוך הבנים באחוזת המרוחקת מכל יישוב עברי.⁴⁴

בשנה החמישית הגיעה עת קטיף תפוחי הזהב הראשונים שגידלו בפרדס איכרים יהודים בארץ־ישראל. האירוע זכה להד גדול, ואורחים רבים מיפו, מירושלים ומפתח־תקווה הגיעו לפרדס כדי לזכות במצוות קטיף פרי הדר יהודי ראשון בארץ־ישראל.⁴⁵ היבול הראשון נשלח בספינה מיפו לאודסה ולא זכה לתמורה

⁴¹ 'ז' זיו־אב, אומרים ישנה ארץ, תל־אביב 1980, עמ' 309–310; דניאלי (לעיל, הערה 18), עמ' 123.

⁴² 'ז' בן־טובים, 'ימי בציר תפוחי זהב', חבצלת, 27, 14, כ' בטבת תרנ"ז (25.12.1896), עמ' 104; ראו: 'י' ברלוביץ (עורכת), אעברה־נא בארץ: מסעות בארץ ישראל של אנשי העלייה הראשונה, תל־אביב 1992, עמ' 217–233.

⁴³ שבא, הו עיר הו אם (לעיל, הערה 22), עמ' 163; פלמן (לעיל, הערה 26), עמ' 45.

⁴⁴ פלמן, שם.

⁴⁵ שבא, הו עיר הו אם (לעיל, הערה 22), עמ' 163.

המצופה, מפני שבני המשפחה לא היו מצויים עדיין במלאכת האריזה והשיווק, אך המשלוחים הבאים הניבו הכנסה נאה.⁴⁶

זלמן בן טובים, מראשוני העיתונאים בארץ, תיאר טיול לאחוזת פלמן שנערך בחנוכה:

נלך ל'הבאיארע המעזיריטשית', כי הימים ימי בציר תפוחי זהב שם, ואתן הלא אמרתן לי זה כמה, כי מאד כמה לבבכן לראות את בציר תפוחי זהב וסדר הנחתן בהתיבות שבהן יובלו לשוקי אירופה למכירה. אקווה כי כולכן תשבענה רצון למראה בציר תפוחי זהב בהבאיארע העברית הראשונה בארץ ישראל המעסיק מאד את לב כל איש.⁴⁷

יתרה מזו, בחלוף העתים היה הפרדס לתחנת לימוד והדרכה למתיישבים, ואלה עלו אליו לרגל כדי ללמוד את תורת גידול ההדרים כאשר החלו גם הם לטעת פרדסים במושבותיהם.⁴⁸ בשנת 1889 ניטעו הפרדסים הראשונים של פתח-תקווה; הרוכבים – הענפים המורכבים על הכנות – נקנו מפרדסה של שרה-איטה.

הבנים לבית פלמן הלכו בדרכי ההורים. אהרן לייב, בנו הבכור של דוד פלמן, שהיה בן שבע-עשרה בעת עלייתו ארצה, הפך מומחה לגידול הדרים. בשנת 1891 כתב ספר מקצועי ראשון בעברית על פרדסנות, מעין גנים: הלכות נטיעת גנים ופרדסים בארץ הקודש. אחיו נחמן ייעץ למושבה פתח-תקווה להרבות בנטיעת הדרים, והוא עצמו נטע את הפרדס הראשון במושבה זו וליווה את גידולו. כעבור כמה שנים הייתה פתח-תקווה למושבה הראשונה שהתבססה על גידול הדרים, והוקמה בה אגודת 'פרדס' לשיווקם.⁴⁹ חיים פלמן, בנה הבכור של שרה-איטה, חי ועבד בפרדס אמו עד שילדיו הגיעו לגיל בית ספר. לאחר מכן עקר עם משפחתו לנווה שלום, השכונה השנייה שנבנתה מחוץ ליפו בשנת 1890. כעשרים שנה לאחר בואה ליפו, ובלחץ המשפחה, העתיקה שרה-איטה

⁴⁶ דניאלי (לעיל, הערה 18), עמ' 123.

⁴⁷ ז' בן-טובים, 'ימי בציר תפוחי זהב', חבצלת, 27, 13, י"ג בטבת תרנ"ז (18.12.1896), עמ' 97.

⁴⁸ ברלוביץ (לעיל, הערה 42), עמ' 220 הערה י.

⁴⁹ שבא, הימים היפים (לעיל, הערה 25), עמ' 33; מ' סמילנסקי, עם בני עמי ועירי, תל-אביב תשי"ח, עמ' 348.

את מגוריה לנווה צדק, אך מדי יום ביומו עשתה דרכה לפרדס לעקוב אחר עבודת הפועלים בו.⁵⁰

עם גירוש יהודי יפו (1917) עזבה המשפחה את האחוזה והתיישבה בטבריה. הפרדס נעזב ולא היה אפשר לייצא את פריו. בתום המלחמה שבה שרה-איטה לנווה צדק וחידשה את עבודת הפרדס, ושוב נמכר הפרי לייצוא. בחנוכה 1934 חל יובל החמישים לפרדס. נכבדי תל-אביב ציינו את האירוע בטקס ציבורי רב-משתתפים. הנציב העליון הבריטי שלח לשרה-איטה את ברכתו, והוענק לה התואר 'אם הפרדסנות העברית'.⁵¹ רחוב 'הפרדס' בתל-אביב נקרא על שם הפרדס. כעבור שנתיים, בשנת 1936, מכרה המשפחה את הפרדס, ואדמתו הפכה שטח בנייה עירוני. שרה-איטה נפטרה באלול תרצ"ו (1936).

סיכום

בראייה היסטורית אפשר לקבוע בוודאות כי מפעלה של שרה-איטה הטביע חותם בל יישכח בתקופתה, והיה בעל חשיבות רבה בהתהוותו ובהתפתחותו של ענף הפרדסנות בארץ. תרומתה של שרה-איטה בהיותה חלוצה, סוללת דרך לענף חדש בארץ, מכשירה ומפלסת נתיב לבאים אחריה. במסירות נפש, באומץ לב, בבדידות בין שכנים ערבים ורחוקה מכל יישוב יהודי, התגברה על קשיים ומכשולים והייתה למופת ולדוגמה לכל ההולכים בעקבותיה ולכל הנוטעים פרדסים בארץ-ישראל. זכותה הגדולה בהנחת התשתית לפרדסנות העברית בארץ, והיא אף באה לידי ביטוי ציבורי בתואר שזכתה לו, 'אם הפרדסנות העברית'.

⁵⁰ דניאלי (לעיל, הערה 18), עמ' 123.

⁵¹ ברלוביץ (לעיל, הערה 42), עמ' 230 הערה מ; תדהר (לעיל, הערה 36), עמ' 569; ה"ח, 'יובל שנים לפרדס העברי הראשון: דוד פלמן ממזריץ' הנוטע הראשון ואשתו שרה איטה ששמרה על הפרדס במשך שנים רבות', דואר היום, קסה, י"ז באדר ב' תרצ"ב (25.3.1932).